

С. 53. **5.** *Бестужев-Лада И.В.* Поисковое социальное прогнозирование. – С. 61. **6.** *Бестужев-Лада И.В.* Нормативное социальное прогнозирование. – С. 59–66. **7.** *Шемиученко Ю., Ющик О.* До проблеми формування законодавчої політики в Україні // Право України. – 2005. – № 11. – С. 5. **8.** *Рабінович П.* Загальна концепція правової реформи в Україні: до характеристики вихідних засад // Вісник Академії правових наук. – 1998. – № 1. – С. 19. **9.** *Опришко В.* Питання трансформації європейського права в законодавство України // Право України. – 2001. – № 2. – С. 27–30; *Ониськів М.* Глобалізація і правотворення // Право України. – 2002. – № 9. – С. 10–14; *Железняк Н.* Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу // Право України. – 2004. – № 11. – С. 140–143; *Ковальова О.* Зближення законодавства Європейського Союзу з правовими системами держав-кандидатів на вступ до ЄС // Право України. – 2003. – № 9. – С. 138–142; *Кравчук І.* Реформування інституційного механізму адаптації права України до права ЄС // Право України. – 2005. – № 1. – С. 16–20. **10.** *Луць Л.* Трансформація нормативної частини сучасної правової системи України // Право України. – 2003. – № 3. – С. 120. **11.** *Колодій А.М.* Конституція України як основа правової реформи в нашій державі // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1998. – № 2. – С. 23. **12.** *Коростей В.* Проблеми правотворчості в Україні // Право України. – 2004. – № 3. – С. 121. **13.** *Копиленко О., Мурашин Г.* Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 133. **14.** *Нагребельний В.П.* Прогнозування юридичне // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К.: Українська енциклопедія. – Т. 5. – 2003. – С. 149.

М. С. КЕЛЬМАН

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ І ПРЕДМЕТ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Рассмотрен теоретико-прикладной подход ученых относительно формирования предмета общей теории права и государства, а также обосновывается государственно-правовой механизм наполнения содержания теории и приспособление основных ее положений к построению правовой государственности.

The article deals with the scientists' theoretic and applied approach to the formation of the subject of common theory of state and law. The state and legal mechanism of filling of the theory content and the application of its main principles to the construction of low-governed state are substantiated.

Успішний розвиток правової науки і вищої юридичної освіти безпосередньо пов'язаний з розробкою методологічних проблем юриспруденції, зокрема щодо розуміння права і держави. Стан методології правової науки, як відомо, значною мірою залежить від рівня її розвитку на базі загальної теорії права і держави, яка на відміну від інших галузей правознавства вивчає право і державу не під кутом зору їх окремих елементів і проявів, а у найбільш загальному вигляді, в якості

© *КЕЛЬМАН Михайло Степанович* – кандидат юридичних наук, професор Львівського державного університету внутрішніх справ

єдиних систем. У зв'язку з цим очевидний прямий зв'язок між тим, що сталося (за останні 18 років спостерігаємо відвернення вітчизняної юридичної науки від проблем її методології, пониження певної частини учених-юристів, методологічної ролі загальної теорії права і держави), спробами розмивання, підміни предмета цієї провідної галузі юридичної науки і навчальної дисципліни. Тому важливо критично розглянути конкретні прояви даної тенденції, що на нашу думку, є одним з нагальних завдань сучасної української правової науки.

Одним з проявів зазначеної тенденції стали висловлювання деяких вчених про необхідність відмови від використання діалектико-матеріалістичного методу в дослідженні державно-правових явищ і взагалі ідей марксизму, які два десятиліття тому одноставно оцінювалися (також і цими авторами) як такі, що не підлягають жодному сумніву. Така постановка питання орієнтує на перегляд не тільки негативного, а й всього того позитивного, що було здійснено вітчизняною наукою у радянський період, перешкоджає об'єктивній оцінці та забезпеченню спадковості її розвитку нині. Подібні кон'юнктурні підходи нічого, окрім шкоди науці, звісно, принести не можуть.

Методологічно правильний шлях – не догматизувати марксизм, не перетворювати його на ікону, а критично осмислити і, зберігаючи спадковість, розумно використати ті положення, які поряд з ідеями інших видатних мислителів минулого зберігають своє значення і в сучасних умовах.

Інший прояв згаданої тенденції полягає у спробі поділу єдиної науки, що склалася, тобто загальної теорії права і держави, і розгляд проблем або у плані теорії, або у політологічному ракурсі. У відомих прихильників подібних поглядів, серед яких є представники як галузевих юридичних наук, так і загальної теорії права і держави, відсутні серйозні наукові обґрунтування. Проте, на жаль, бачимо, явне незрозуміння усієї глибини і значення взаємозв'язку між правом і державою, особливість якого у тому, що, як правильно зазначив М.А. Аржанов, «немає жодного аспекту права, який би не перебував у тісному і прямому зв'язку з державою, і навпаки»¹. А звідси – це головне – незрозуміння самої специфіки усієї правової науки, яка найбільше проявляється у її загальній теорії. Стання полягає у тому, що вона, на відміну від інших гуманітарних наук, вивчає право і державу не інакше, як у їх взаємозначенні, взаємопроникненні та взаємодії.

Поряд із спробами «розрубати» живе тіло загальної теорії права і держави, штучно звузити її зміст, не можуть бути підтримані спроби тих учених, котрі обґрунтовують надмірне розширення уявлень про нього. Так, професор Ф. Раянов, у працях якого є чимало цікавих думок, які заслуговують уваги щодо юриспруденції, тим не менш допускає суттєву неточність, зводячи її до загальної теорії права і держави, ототожнюючи тим самим правову науку в цілому її загальнотеоретичною галуззю². І ще одна складова терції, що розглядається, полягає у спробах обґрунтування своєрідного «перевороту» в юриспруденції шляхом заміни загальної теорії права і держави теорією правової системи суспільства.

Ідея розмежування і співвідношення понять права і правової системи виникла у 80-і роки ХХ ст. як відповідний компроміс між прихильниками нормативного і широкого праворозуміння у пошуках синтезованого, багатоаспектного підходу до права. Вже тоді деякі вчені, виходячи з того, що поняттям правової системи охоплюється ширше коло правових явищ, ніж поняттям права, поспішили з висновком, буцімто теорія права повинна сприйматися як складова частина правової системи. Хоча ця думка, як відомо, не отримала суттєвої підтримки, проте окремі

правознавці не тільки дотримуються цієї позиції, а й всіляко гіпертрофують її. Зокрема, В.М.Карташов, нещодавно опублікував навчальний посібник «Теорія правової системи суспільства»³. Сподіваючись, що цією працею закладаються основи принципово нового бачення фундаментальної юридичної науки і навчальної дисципліни, він дійшов висновку, що «теорія правової системи суспільства, як жодна інша наука, повинна виконувати інтегративну і методологічну роль у правознавстві», і відразу ж запропонував внести докорінні зміни до відповідного державного стандарту вищої професійної освіти із спеціальності 021100 «юриспруденція». При цьому автор оминув увагою те, що виокремлення у ході дискусії щодо праворозуміння у 80-х роках ХХ ст. концепції правової системи не тільки не замінює концепцію права, а й зовсім не стосується самостійності значення теорії права і того факту, що вона була і залишається фундаментом науковою основою самого виокремлення і розробки теорії правової системи. Не можна не врахувати і те, що теорія правової системи перебуває у стадії формування, стала об'єктом спеціального дослідження в юридичній науці порівняно недавно, тоді як зміст теорії права пройшов апробацію багатомісячною історією. Проте В.М. Карташов, проявляючи надмірну поспішність щодо обґрунтування своєї концепції, привносить до неї дублювання загальної теорії права і держави та численні елементи плутанини.

У зв'язку з цим слід відзначити: якщо раніше подібні дискусійні питання, особливо ті, які стосувалися праворозуміння, з яких не склалося те, що називається загальною думкою вчених, відстоювалися переважно в академічному плані, у наукових статтях і монографіях, розрахованих на порівняно невелике коло читачів, то нині вони потрапили до навчальної літератури, яка видається великим тиражем і призначена для студентів вищих юридичних закладів, значній кількості яких належить працювати у правоохоронних та інших органах держави. Між тим, як відзначив Президент України В.А. Ющенко, на державній службі потрібні професіонали, для яких єдиним критерієм діяльності є закон.

Необхідно розрізнити два тісно взаємозв'язаних, але нетотожних аспекти проблеми розвитку теорії права і держави у напрацюванні тлумачення праворозуміння. У сфері дії першого аспекта, що охоплює фундаментальні наукові дослідження, не тільки виправданий, але й необхідний вільний науковий пошук, різні методологічні підходи і теоретичні конструкції. Що стосується іншого аспекта, пов'язаного з навчальним процесом, підготовкою спеціалістів з вищою освітою, то не може не викликати тривоги замаскований під плюралізм різнобій у викладанні теорії права і держави. Особливо це стосується визначення права: кожен, хто читає курс лекцій із вузівської кафедри, або автор підручника (а їх кількість нині перевищує будь-які розумні межі) пропонує своє трактування права за принципом: хто, на що здатний. Чи потрібно доводити, що це шкідливо не тільки для теорії, а й судової, юридичної практики, правотворчої і правозастосовчої діяльності. Тому, на нашу думку, настав час серйозно підійти до проблеми поліпшення становища із загальнотеоретичною підготовкою професіональних юристів у вищій школі. Очевидно, врегулювання цього питання не може обійтись без втручання, а зрештою й участі Міністерства освіти і науки України, місцевих департаментів освіти.

Пропозиція щодо створення у системі вищої юридичної освіти механізму впорядкування загальнотеоретичної підготовки студентів не має на увазі обмеження плюралізму поглядів і свободи творчості. Навпаки, якщо викладачі у державних

освітніх закладах відповідно до апробованих навчальних програм будуть зоб'язані навчати студентів розумінню права у його позитивно-прикладному значенні, ніщо не завадить їм одночасно висловлювати щодо нього критичні зауваження, ознайомлювати аудиторію з іншими поглядами, відстоювати власну позицію. В цьому і проявляються науковий плюралізм і свобода думки та вибору студентом тієї чи іншої позиції. Але при цьому необхідно хоча б коротко, але чітко, без стереотипів і ярликів, спрощення і механічного перенесення претензій, які стосуються юридичного позитивізму і неопозитивізму, охарактеризувати сучасне нормативне розуміння права⁴. Інакше уявлення про право буде неточним, неповним, однобичним.

Водночас необхідно, і на цьому хотілося б особливо наголосити, позбуватися тенденції розмивання і підміни предмета загальної теорії права і держави сучасними трактовками в світлі філософського постмодерну⁵. Наприклад, в якості інтегральної теорії А.Б. Венгеров проголосив синергетичну, А.В. Поляков – комунікативну, І.Л. Честков – діалогічну, О.І. Овчінніков – герменевтичну. Проте незважаючи на окремі цікаві думки, жодна з них будь-яких помітних досягнень у правову науку не внесла.

На нашу думку, заслуговує схвалення той факт, що подібні концепції, пов'язані з невиправданим, відірваним від реального життя перенесенням ідей і понять, висновків і доказів з інших гуманітарних наук у правознавство, піддалися останнім часом аргументованій критиці в юридичній літературі. Як цілком слушно зауважує Ю.І. Козліхін, виступаючи за взаємодію наук, та «проти бездумного чи навіть дуже шкідливого використання «чужої» термінології, яка склалася у лоні інших наук і там має свій особливий зміст, але губить його при перенесенні на інше підґрунтя, в результаті термінологічного «подолання» отримуємо або плутанину, або банальність⁶. Проте автор формулює явно помилковий висновок, який суперечить усьому попередньому змісту його статті: «Вихід з глухого кута, на мій погляд, такий. Слід визнати той очевидний факт, що загальна теорія права і держави себе викоринила».

Ю.І. Козліхін розмірковує про необхідність розвивати самостійні юридичні науки, які мають і свій предмет, і свої методи дослідження. Це філософія права, соціологія права і догма права. Але у такій постановці питання вчений не зовсім послідовний, оскільки під догмою права, як відомо, якраз і розумілася загальна теорія права. Як бачимо, він суперечить сам собі, коли, з одного боку, думає, що загальна теорія права і держава викоринила себе, тобто перестала бути необхідною, а з іншого – пропонує зберегти її поряд з філософією і соціологією права в якості юридичної науки.

Чи можна розглядати філософію права і соціологію права в якості самостійних галузей юридичної науки, поряд з догмою права? Відомо, що ряд сучасних учених, зокрема В.М.Спірих, розглядає їх по-іншому: як триєдину структуру змісту предмета однієї науки – загальної теорії держави і права⁷. Д.А. Керімов зазначає, що «загальна теорія права складається з двох основних напрямів або частин: соціологія права і філософія права»⁸, що теорія права проявляє себе не самостійно, а через філософію і соціологію права.

На нашу думку, соціологія права не повинна розглядатися ні як самостійна юридична дисципліна, ні як складова предмета теорії права і держави. Немає окремої науки «соціологія права», але є самостійна наука соціологія. У цій частині, де вона стосується права як одного з елементів суспільного буття, видається ви-

правданим називати її «соціологією права», але від цього вона не стає ані загально-теоретичною, ані галузевою юридичною наукою.

Цілком слушною є думка Д.А. Кермова: якщо соціологія права займається «фактичним вивченням онтології правового буття», то що тоді залишається за загальної теорії держави і права і іншим галузям правової науки? Погодимося з тим, що соціологію права слід розглядати як елемент не предмета, а метода теорії права і держави, перш за все у змісті використання у пізнанні держави і права конкретних соціологічних методів пізнання⁹. Що стосується філософії права, то вона також не повинна розглядатися як один з напрямів або частина загальної теорії права і держави. Як самостійна юридична наука може розглядатися лише залежно від того, що розуміють насправді під її предметом, тобто що становить коло питань, які вивчаються нею. Д.А. Керімов нарікає на те, що згадані ним гносеолічні напрями теорії права і держави менш за все розроблені, й слушно критикує визначення філософії права, запропоноване С.С. Алексєєвим, В.С. Нерсесянцем і деякими іншими авторами. Але не можна не помітити, що запропоноване ним самим визначення, згідно з яким філософія права покликана розробляти діалектику, гносеологію і логіку правового буття, не менш вразливе. Насправді, як він сам пояснює своєю думку, «філософія права покликана вивчити, якими методами, прийомами і засобами пізнається право»¹⁰. Але чи не очевидно, що тут йдеться не про предмет, а про метод вивчення теорії права і держави, як і юридичної науки в цілому. Не може бути у ній окремо теоретичного і філософського осмислення права і держави.

Аналіз філософських проблем права за своїм змістом є не що інше, як використання філософських методів, прийомів, засобів у пізнанні та поясненні теорії права і держави. Таким чином, те, що намагаються виділити в одну із складових предмета філософії права, насправді стосується не предмета, а методу вивчення теорії права і держави та інших галузей юридичних наук.

Відомо, щодо кола питань, які вивчаються загальною теорією права і держави, входить пізнання таких явищ, як сутність, типи, форми, функції, механізм дії права і держави тощо. Відповідно у структурі загальної теорії права і держави як метатеорії можна виокремити чимало мікротеорій, наприклад, теорію функцій держави, вчення про юридичні норми, теорію правовідносин тощо, але нікому поки що не спадало на думку говорити про філософію функцій держави і функцій права, філософію норм права, правосвідомості, правовідносин і т.ін.

Отже, філософія права є частиною не теорії права і держави, а частина філософії, яка присвячена вивченню права.

Водночас, слід не тільки визнати, а й підкреслити велике значення філософського підходу до державно-правових проблем у розумінні ширшого і поглибленого використання об'єднаних філософією методів пізнання права, як і інших явищ природи суспільства і людського мислення.

Разом з тим, філософії права можна і потрібно ставити питання, на нашу думку, як про самостійну галузь юридичної науки, якщо розуміти під нею історію політичних і правових учень. Таке трактування бере свій початок як у західній, так і у вітчизняній юридичній думці XIX–XX ст. Предметом цієї науки є вивчення поглядів на право і державу видатних мислителів – від давнини до сьогодення у хронологічному порядку і у зв'язку з їх світоглядами. У такому розумінні дана галузь науки найбільш тісно пов'язана із загальною теорією права і держави, збагачує і конкретизує її. У цьому зв'язку представляє інтерес думка В.М. Малькова:

«...засвоєння юристами філософсько-правового знання суттєво ускладнюється тією обставиною, що розвиток філософії права нині відбувається, як правило, у формі окремих філософсько-правових учень. А тому існує нагальна необхідність у розробці узагальнених концепцій, які дозволятимуть «пов'язати» різноманітні підходи у межах більш загальної метатеорії»¹¹. У цьому напрямку, на наш погляд, можливий ще тісніший зв'язок загальної теорії права і держави з історією політичних і правових учень.

Висловленні думки щодо предмета філософії права як галузі юридичної науки, повинні бути враховані при визначенні предмета при складанні програми у руслі недавно введеного Міністерством освіти і науки України кандидатського екзамену для аспірантів з філософії права.

Нарешті про предмет теорії права і держави. Його становлять: по-перше, такі важливі державно-правові явища, як сутність, типи, форми, функції права і держави, механізм держави, механізм правового регулювання, правова система; по-друге, закономірності виникнення, розвитку і функціонування права і держави; по-третє, основні поняття і категорії, загальні для всієї юридичної науки.

Теорія права і держави тому і називається загальною, що являє собою теоретичну основу юридичної науки у цілому, усіх її галузей, об'єднує і цементує їх. Цим, власне, і визначається провідна методологічна роль загальної теорії права і держави щодо історико-правових, спеціально-галузевих та інших галузей юриспруденції. У такому розумінні теорія права і держави – фундаментальна галузь правознавства, яка виконує у її системі приблизно таку ж роль, як у природничих науках математика, біологія, теоретична фізика. Водночас загальна теорія права і держави спирається на дані галузевих юридичних наук, причому кожна з них має власну теорію, без якої не може бути жодної самостійної науки. Дуже важливий подальший розвиток і взаємозбагачення як загальної теорії, так і усіх галузевих теорій правознавства. У цьому один з найважливіших чинників подальшого підвищення рівня правової науки і теоретичної підготовки студентів вищих юридичних закладів.

1. *Аржанов М.А.* Государство и право в их соотношениях. – М., 1960. – С. 35.
2. *Раянов Ф.М.* Юриспруденция. Время разобраться по существу. – Уфа.2001. – С. 25.
3. *Карташов В.Н.* Теория правовой системы общества. Уч. пособие в 2-х т. Т. 1. – Ярославль, 2005. – С. 11.
4. *Байтин М.И.* Сущность права. Современное нормативное правопонимание на грани двух веков. – М., 2005. – С. 107.
5. *Честнов И.Л.* Правопонимание в эпоху постмодерна. – СПб., 2002; *Овчинников А.И.* Правовые мышления в герменевтической парадигме. – Ростов-на-Дону, 2002. – С. 78.
6. *Козлихин Ю.И.* О нетрадиционных подходах к праву // Правоведение. – 2006. – № 1. – С. 31–40.
7. *Сырых В.М.* Методология юридической науки: состояние, проблемы, основные направления дальнейшего развития // Методология юридической науки, состояние, проблемы, перспективы. Сб. статей. Вып. 1. / Под ред. Н.М. Марченко. – М., 2005. – С. 22.
8. *Гревцов Ю.И.* Очерки теории и социологии права. – СПб., 1996. – С. 251–253.
9. *Керимов Д.А.* О предмете и методологии всеобщей теории права // Методология юридической науки: состояние, проблемы, перспективы. Вып.1. – С. 251–253.
10. Там само. – С. 8.
11. Российское правосудие. – 2006. – № 1. – С. 109.